e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

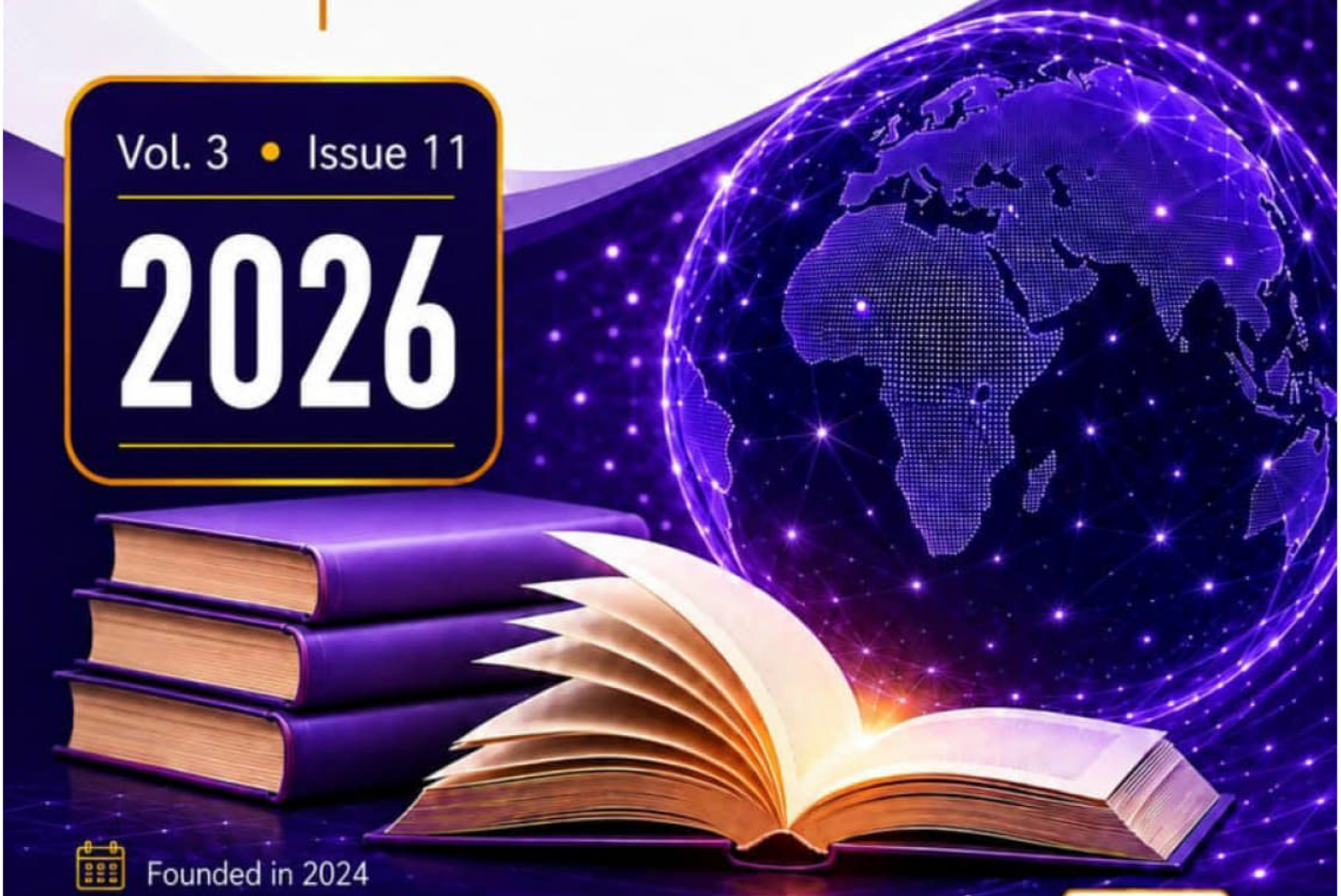
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/z52t5f27

DAVLAT ERMITAJI KOLLEKSIYALARIDA O‘ZBEKISTON ARXEOLOGIK MEROSINING SHAKLLANISH TARIXI XUSUSIDA

Abdullayeva Nigora Sanjarovna
Amerika texnologiyalar universiteti, rektor maslahatchisi, (PhD).
e-mail: nabdullayeva@aut-edu.uz **ORCID**: https://orcid.org/0009-0008-2093-1239

Annotatsiya.
Maqolada O‘zbekiston hududidan topilgan arxeologik va badiiy yodgorliklarning xorijiy muzey to‘plamlarida saqlanishi masalasi Davlat Ermitaji misolida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi kolleksiya tarkibini qayta tavsiflash emas, balki uning shakllanish mexanizmlarini aniqlash va ularni xronologik ketma-ketlikda tasniflashdan iborat. Muzey hujjatlari, arxeologik ekspeditsiya hisobotlari va ilmiy kataloglar tahlili asosida eksponatlarning muzeyga kelib tushish yo‘llari to‘rt turga ajratiladi: tasodifiy yig‘ish, shaxsiy sovg‘a, ilmiy ekspeditsiya va rasmiy hukumat qarori. Mazkur tasnif kolleksiyaning shakllanish tarixini uch bosqichga ajratish hamda har bir bosqichda eksponatlarning huquqiy maqomida yuz bergan o‘zgarishlarni aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari madaniy meros obyektlarining saqlanish joyi bilan bog‘liq masalalarni restitutsiya yuzasidan qarama-qarshiliklar doirasida emas, balki hamkorlikdagi ilmiy tadqiqotlar va raqamli ochiqlik tamoyillariga asoslangan yondashuv orqali hal etish maqsadga muvofiqligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: Davlat Ermitaji, muzey kolleksiyasi, arxeologik meros, Sharq bo‘limi, Ayritom frizi, Varaxsha devoriy rasmlari, sug‘d kumushi, provenans, restitutsiya, muzey diplomatiyasi.

К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ КОЛЛЕКЦИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ УЗБЕКИСТАНА В ГОСУДАРСТВЕННОМ ЭРМИТАЖЕ

Абдуллаева Нигора Санжаровна
Американский технологический университет, советник ректора, (PhD).

Аннотация.
В статье рассматривается проблема хранения археологических и художественных памятников, происходящих с территории Узбекистана, в зарубежных музейных собраниях на примере Государственного Эрмитажа. Основная цель исследования заключается не в повторном описании состава коллекции, а в выявлении механизмов её формирования и их классификации в хронологической последовательности. На основе анализа музейной документации, отчётов археологических экспедиций и научных каталогов выделены четыре способа поступления экспонатов в музей: случайное собирательство, частное дарение, научная экспедиция и официальное правительственное решение. Данная классификация позволила выделить три этапа формирования коллекции и проследить изменения правового статуса экспонатов на каждом из них. Результаты исследования обосновывают целесообразность рассмотрения вопросов, связанных с местонахождением объектов культурного наследия, не в контексте противостояния по вопросам реституции, а в рамках модели совместных научных исследований и цифровой открытости.

Ключевые слова: Государственный Эрмитаж, музейная коллекция, археологическое наследие, Отдел Востока, Айртамский фриз, настенные росписи Варахши, согдийское серебро, провенанс, реституция, музейная дипломатия.

ON THE HISTORY OF THE FORMATION OF UZBEKISTAN’S ARCHAEOLOGICAL HERITAGE COLLECTIONS IN THE STATE HERMITAGE MUSEUM

Abdullayeva Nigora Sanjarovna
American University of Technology, Advisor to the Rector, (PhD).

Abstract.
This article examines the preservation of archaeological and artistic artifacts originating from the territory of Uzbekistan in foreign museum collections, using the State Hermitage Museum as a case study. The primary objective of the research is not to redescribe the composition of the collection but to identify the mechanisms of its formation and classify them chronologically. Based on an analysis of museum documentation, archaeological expedition reports, and scholarly catalogs, four principal modes of artifact acquisition are identified: incidental collecting, private donation, scientific expedition, and official government decision. This classification makes it

ISSN 3060-5059 (Online)

possible to distinguish three stages in the collection's formation and trace changes in the legal status of artifacts during each stage. The findings support addressing questions concerning the location of cultural heritage objects not through confrontation over restitution but through a model based on collaborative scientific research and digital openness.

Keywords: State Hermitage Museum, museum collection, archaeological heritage, Department of the East, Airtam Frieze, Varakhsha wall paintings, Sogdian silver, provenance, restitution, museum diplomacy.

Kirish. O‘zbekiston hududi qadim zamonlardan buyon jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan tarixiy-madaniy makonlardan biri hisoblanadi. Mamlakatimiz hududida shakllangan qadimgi dehqonchilik madaniyatlari, shaharsozlik an’analari, hunarmandchilik markazlari, savdo-iqtisodiy aloqalar va diniy-mafkuraviy qarashlar Markaziy Osiyo xalqlarining boy tarixiy merosini tashkil etadi. Ushbu merosni ilmiy jihatdan o‘rganishda arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan moddiy madaniyat yodgorliklari, qadimiy buyumlar, numizmatik materiallar, san’at asarlari va boshqa tarixiy topilmalar muhim manbaviy ahamiyat kasb etadi. Mazkur arxeologik ashyolarning muayyan qismi bugungi kunda nafaqat O‘zbekiston muzeylarida, balki xorijiy davlatlarning yirik muzeylari va ilmiy muassasalari fondlarida ham saqlanmoqda. Shunday ilmiy-madaniy muassasalardan biri Rossiya Federatsiyasining Sankt-Peterburg shahrida joylashgan Davlat Ermitaji muzeyidir. Mazkur muzey fondlarida Markaziy Osiyo, jumladan, hozirgi O‘zbekiston hududining qadimgi va o‘rta asrlar tarixiga oid arxeologik topilmalar, san’at namunalari hamda moddiy madaniyat buyumlari mavjud. Ushbu kolleksiyalar O‘zbekistonning qadimgi davlatchilik tarixi, madaniy aloqalari, diniy e’tiqodlari, badiiy tafakkuri va ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o‘rganishda muhim tarixiy manba vazifasini bajaradi. Davlat Ermitaji kolleksiyalarida O‘zbekiston arxeologik merosining shakllanish tarixi bir necha tarixiy bosqichlarni qamrab oluvchi murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, XIX asr oxiri va XX asr davomida Markaziy Osiyoda olib borilgan arxeologik izlanishlar, ilmiy ekspeditsiyalar, muzeylararo aloqalar, kolleksiyalarni shakllantirish va ilmiy tasniflash jarayonlari mazkur fondlarning boyishiga ta’sir ko‘rsatgan. Shu bilan birga, arxeologik buyumlarning dastlab topilgan joyi, muzey fondlariga kelib tushish sharoitlari, ularning ilmiy tavsifi va tarixiy mansubligini aniqlash masalalari alohida tadqiqotni talab etadi. O‘zbekiston arxeologik merosining Davlat Ermitajida saqlanayotgan namunalari orasida qadimgi Sug‘d, Baqtriya, Xorazm va boshqa tarixiy-madaniy hududlarga aloqador materiallar muhim ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Ayniqsa, qadimgi shahar madaniyati, monumental san’at, haykaltaroshlik, kulolchilik, metallga ishlov berish va diniy tasavvurlar bilan bog‘liq topilmalar o‘tmish jamiyatlarining madaniy taraqqiyot darajasini aniqlash imkonini beradi. Bunday ashyolarni kompleks o‘rganish orqali O‘zbekiston hududidagi tarixiy jarayonlarning mintaqaviy va xalqaro madaniy aloqalar bilan uzviy bog‘liqligini yoritish mumkin.

Mazkur mavzuning dolzarbligi, avvalo, xorijiy muzeylarda saqlanayotgan O‘zbekiston arxeologik merosini ilmiy jihatdan o‘rganish, uning kelib chiqish tarixini aniqlash va milliy tarixshunoslikdagi o‘rnini belgilash zarurati bilan izohlanadi. Shuningdek, muzey kolleksiyalarining shakllanish tarixini tadqiq etish arxeologik topilmalarning ilmiy muomalaga kiritilish jarayonlari, tarixiy yodgorliklarni saqlash amaliyoti hamda xalqaro muzeyshunoslik tajribasini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Milliy madaniy merosning sezilarli qismining davlat hududidan tashqaridagi muzey to‘plamlarida saqlanishi jahon muzeyshunosligining hal etilmagan masalalaridan biridir. Ushbu holat O‘zbekiston uchun ham dolzarbdir: mamlakat hududida qazib olingan Kushon, Sug‘d va Xorazm davrlariga oid ko‘plab yodgorliklar bugungi kunda xorijiy muzeylarda namoyish etilmoqda. Bunday to‘plamlar orasida Sankt-Peterburgdagi Davlat Ermitaji miqdori va ilmiy ahamiyati jihatidan birinchi o‘rinda turadi. Muzeyning 1920-yilda tashkil etilgan Sharq bo‘limi tarkibidagi O‘rta Osiyo sektori fondlari hajmi yuz minglab buyumlar bilan o‘lchanadi [1]. Mazkur mavzu bo‘yicha mavjud adabiyotlarning asosiy qismi tavsifiy xarakterga ega: tadqiqotchilar odatda alohida yodgorlik yoki kolleksiya turkumini tahlil qilish bilan cheklanadilar. Kolleksiyaning qanday mexanizmlar orqali shakllangani, buyumlarning huquqiy maqomi qay tarzda o‘zgarib borgani va bu jarayonning bosqichlari esa alohida tadqiqot predmeti sifatida ko‘rib chiqilmagan. Aynan shu ilmiy bo‘shliq mazkur maqolaning mavzusini belgilaydi.

Tadqiqotning manba bazasini uch guruh hujjatlar tashkil etadi:

Birinchi guruh — muzeyning o‘z nashrlari va kataloglari, jumladan, Sharq bo‘limi faoliyatiga oid tarixiy sharhlar [2] hamda «Encyclopaedia Iranica»da e’lon qilingan umumlashtiruvchi tavsif [3].

Ikkinchi guruh — ekspeditsiya hisobotlari va dala kundaliklari asosida nashr etilgan ilmiy asarlar.

Uchinchi guruh — buyumlarning hozirgi joylashuvini ko‘rsatuvchi rasmiy muzey ma’lumotlari [4] va xalqaro hamkorlik doirasidagi nashrlar [5].

Tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik, xolislik, tizimli yondashuv, qiyosiy-tarixiy tahlil, manbashunoslik, tarixshunoslik va muzeyshunoslik metodlari tashkil etadi. Mazkur metodlar asosida muzey fondlaridagi arxeologik materiallarning tarixiy kelib chiqishi, kolleksiyalarga qo‘shilish jarayonlari va ilmiy tavsiflanish xususiyatlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tahlil natijasida buyumlarning Ermitaj fondlariga kelib tushishining to‘rtta asosiy mexanizmi ajratildi. Ushbu tasnif maqolaning asosiy ilmiy natijasi hisoblanadi, chunki u kolleksiya tarixini xronologik bayon etish o‘rniga tarkibiy model orqali tavsiflash imkonini beradi (1-jadval).

1-jadval. O‘zbekiston hududidan chiqqan buyumlarning Ermitajga tushish mexanizmlari

ISSN 3060-5059 (Online)

Mexanizm	Hujjatli asos	Xos davr	Misol
Tasodifiy yig‘ish va sotib olish	Xususiy bitim, kolleksioner hujjati	XIX asr 2-yarmi – 1917	Afrosiyob terrakotalari, numizmatik namunalar
Shaxsiy sovg‘a va etnografik to‘plam	Sovg‘a akti, to‘plovchi hisoboti	XIX asr oxiri – XX asr boshi	To‘qimachilik va amaliy san’at namunalari
Ilmiy ekspeditsiya materiali	Ekspeditsiya hisoboti, dala ro‘yxati	1920–1990-yillar	Tali-Barzu, Munchoqtepa, Qora-tepa, Poykand topilmalari
Rasmiy hukumat qarori	Respublika hukumati qarori	1939 yil	Ayritom frizi

Jadvaldan ko‘rinadiki, mexanizmlar vaqt o‘tishi bilan almashib borgan: norasmiy va tasodifiy yig‘ishdan tartibga solingan ilmiy amaliyotga, undan esa rasmiy huquqiy qarorlar asosidagi faoliyatga o‘tish kuzatiladi. Bu holat kolleksiyaning oddiy ko‘payishi emas, balki meros bilan ishlash tartibining institutsionallashuvi sifatida baholanishi lozim.

Aniqlangan mexanizmlar asosida kolleksiya tarixi uch bosqichga ajratildi [6]. Birinchi bosqich (XIX asrning ikkinchi yarmi – 1917-yil) tizimli stratigrafik qazishmalarning mavjud emasligi bilan tavsiflanadi. Bu davrda fondlar asosan alohida topilmalar hisobiga to‘ldirilgan. Ushbu davrning ilmiy yakuni sifatida Sharq metallurgiyasiga oid birinchi umumlashtiruvchi atlas [7] hamda Afrosiyob terrakotalariga bag‘ishlangan monografiyani ko‘rsatish mumkin [8]. Mazkur nashrlar tarqoq materiallarni ilk bor ilmiy muomalaga kiritdi.

Ikkinchi bosqich (1920–1940-yillar) Sharq bo‘limining tashkil etilishi va muntazam ekspeditsiya faoliyatining boshlanishi bilan bog‘liq. Tali-Barzu materiallari [9], Farhod suv ombori qurilishi munosabati bilan o‘tkazilgan shoshilinch qazishmalar [10] va Termiz atrofidagi dastlabki tadqiqotlar shu bosqichga tegishli [11]. Bu davrda buyumlarni hujjatlashtirish sifati sezilarli darajada yaxshilandi: topilma endilikda kontekstsiz predmet emas, balki qatlam va kompleksga bog‘langan manba sifatida qayd etila boshlandi.

Uchinchi bosqich (1940–1990-yillar) kolleksiyaning eng jadal boyigan davri hisoblanadi. Varaxsha saroyi devoriy rasmlari [12], Qora-tepa buddaviy monastiri materiallari [13], Xorazm ekspeditsiyasi topilmalari [14] va Panjikent devoriy rasmlari [15] shu bosqichda muzeyga kelib tushdi. Ushbu davr yana bir jihati bilan ajralib turadi: monumental rasmlarni devordan ajratish va konservatsiyalash metodikasi ishlab chiqildi. Bu esa muzeyga ilgari ko‘chirish imkoni bo‘lmagan yodgorlik turlarini saqlash imkonini berdi.

To‘plamning ilmiy qiymati uning miqdorida emas, balki unda saqlanayotgan noyob turkumlarda namoyon bo‘ladi. Sug‘d kumushi kolleksiyasi B. I. Marshak tomonidan ishlab chiqilgan tasnifda sosoniy va sug‘d buyumlarini ajratishning metodologik asosini yaratdi [16]. Chilek kosalari esa ushbu tasnifning tayanch kompleksi bo‘lib xizmat qiladi [17]. Panjikent va Varaxsha devoriy rasmlari xalqaro ilmiy jamoatchilikka «Sogdian Painting» monografiyasi orqali taqdim etildi [18] va bugungi kunda ham yangi talqinlar manbai bo‘lib qolmoqda [19]. «Sharq qurol-yarog‘i to‘plami» esa alohida katalogda tavsiflangan [20]. Shunday qilib, Ermitaj to‘plami O‘zbekiston qadimgi tarixining bir nechta muhim sohasi — monumental rassomchilik, tasviriy san’at, chilangarlik va numizmatika bo‘yicha birlamchi manba bazasini tashkil etadi. Bu baza milliy muzeylardagi materiallar bilan birgalikda o‘rganilgandagina yaxlit manzara hosil qiladi. Aniqlangan mexanizmlar tipologiyasi bir masalani o‘rtaga qo‘yadi: kolleksiyaning huquqiy maqomi uning shakllanish davriga qarab turlicha baholanishi kerakmi? Birinchi bosqichdagi tasodifiy yig‘ish mustamlaka ma’muriyati sharoitida amalga oshirilgan va bugungi xalqaro me’yorlar nuqtai nazaridan munozarali hisoblanadi. Ikkinchi va uchinchi bosqichlardagi materiallar esa rasmiy ekspeditsiya hujjatlari asosida olingan, ya’ni o‘z davrining qonunchiligiga muvofiq keladi. Ayritom frizi holati alohida ahamiyatga ega: u 1939-yilda respublika hukumatining qarori bilan topshirilgan. Shu bois uning maqomi huquqiy jihatdan aniq, ammo tarixiy kontekstda «meros taqsimoti» amaliyotining yorqin misoli hisoblanadi.

Mazkur masalani hal etishning ikkita nazariy modeli mavjud. Birinchisi — restitutsiya modeli, ya’ni buyumlarni kelib chiqqan mamlakatiga qaytarish talabi. Ikkinchisi — hamkorlikdagi ilmiy foydalanish modeli bo‘lib, unda buyumning jismoniy joylashuvi emas, balki undan ilmiy va ommaviy foydalanish imkoniyati asosiy mezon sifatida qaraladi. O‘zbekiston amaliyotida hozircha ikkinchi model ustunlik qilmoqda: ko‘p jildli «O‘zbekiston madaniy merosi jahon to‘plamlarida» seriyasi ushbu yo‘nalishning natijasidir.

Ushbu modelning afzalligi shundaki, u qarama-qarshiliklarsiz natija beradi: milliy meros jahon ilmiy muomalasida qoladi, shu bilan birga, mamlakat tadqiqotchilari uchun ham ochiq bo‘ladi. Ayni paytda uning cheklovini ham ko‘rsatish lozim: nashr va raqamli katalog buyumning jismoniy mavjudligini almashtira olmaydi. Milliy muzey ekspozitsiyasida yodgorlikning o‘zi bo‘lmasa, uning ta’limiy va ramziy vazifasi to‘liq bajarilmaydi. Shu bois ikki model bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bosqichli yechim sifatida ko‘rilishi mumkin: raqamli va ilmiy hamkorlik — qisqa muddatli, vaqtinchalik ko‘chma ko‘rgazmalar esa o‘rta muddatli vosita sifatida qaraladi.

O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi:

Birinchidan, Ermitajning O‘zbekistonga oid to‘plami yagona jarayon mahsuli emas. U to‘rt xil mexanizm — tasodifiy yig‘ish, shaxsiy sovg‘a, ilmiy ekspeditsiya va rasmiy qaror orqali shakllangan bo‘lib, har bir mexanizm o‘z davrining tashkiliy-huquqiy sharoitini aks ettiradi.

Ikkinchidan, kolleksiya tarixidagi uch bosqich buyumlarning hujjatlashtirilish darajasi bilan bevosita bog‘liq: kontekstsiz topilmadan stratigrafik kompleksga bog‘langan manbaga o‘tish kuzatiladi. Bu jihat to‘plamning ilmiy qiymatini belgilaydigan asosiy omildir.

Uchinchidan, meros buyumlarining joylashuviga oid masalani faqat restitutsiya doirasida ko‘rib chiqish ilmiy jihatdan samarasizdir. Hozirgi hamkorlik amaliyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, kolleksiyalarni birgalikda kataloglashtirish, raqamlashtirish va qo‘shma nashrlar tayyorlash meros bilan ishlashning amaliy natija beradigan yo‘nalishidir.

XULOSA. Davlat Ermitaji kolleksiyalarida O‘zbekiston arxeologik merosining shakllanish tarixini o‘rganish mamlakatimizning qadimgi va o‘rta asrlar tarixiga oid moddiy madaniyat namunalarining xalqaro muzey fondlarida saqlanishi, ilmiy tadqiq etilishi hamda tarixiy-madaniy ahamiyatini aniqlashda muhim o‘rin tutadi. Mazkur kolleksiyalar turli tarixiy davrlarda amalga oshirilgan arxeologik ekspeditsiyalar, ilmiy izlanishlar, muzeylararo aloqalar va kolleksion faoliyat natijasida shakllangan bo‘lib, ularning tarkibi O‘zbekiston hududida mavjud bo‘lgan qadimgi sivilizatsiyalarning madaniy taraqqiyotini aks ettiradi. Umuman olganda, Davlat Ermitaji kolleksiyalarida O‘zbekiston arxeologik merosining shakllanish tarixi Markaziy Osiyo arxeologiyasi, muzeyshunosligi va tarixshunosligining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ko‘p bosqichli jarayondir. Mazkur kolleksiyalar O‘zbekistonning boy tarixiy-madaniy merosini xalqaro miqyosda o‘rganish, qadimgi sivilizatsiyalar o‘rtasidagi aloqalarni aniqlash va milliy tarixning moddiy manbalarini ilmiy jihatdan qayta baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni arxiv hujjatlari, muzey inventar kitoblari, arxeologik ekspeditsiyalar hisobotlari va zamonaviy raqamli kataloglar asosida chuqurlashtirish O‘zbekiston arxeologik merosining shakllanish va saqlanish tarixini yanada to‘liq yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Якубовский А. Ю. К двадцатилетию Отдела Востока Государственного Эрмитажа // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1940. – Т. III. – С. 1–26. – URL: https://kronk.spb.ru/library/trovge.htm.
2. Банк А. В. Восточные собрания Эрмитажа. – Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1960. – С. 3–8.
3. Nikitin A. B., Marshak B. I. Hermitage Museum I. Collection of the Pre-Islamic Period // Encyclopaedia Iranica. – New York, 2003. – Vol. XII, Fasc. 3. – P. 228–232. – URL: https://www.iranicaonline.org/articles/hermitage-museum-i/.
4. Hermitage Museum. Hall 53: Bactria and Sogdiana; Hall 48: Sogdian and Khorezm Silver [Elektron resurs]. – URL: https://hermitagemuseum.org.
5. Cultural Heritage of Uzbekistan in World Collections. Vol. 1: Antiquities from Uzbekistan at the State Hermitage Museum. – Tashkent: WOSCU, 2019. – URL: https://www.academia.edu/43820935/COLLECTION_OF_THE_STATE_HERMITAGE_MUSEUM.
6. Cultural Heritage of Uzbekistan in World Collections. Vol. 2: Medieval Art of Uzbekistan at the State Hermitage Museum. – Tashkent: WOSCU, 2021.
7. Иерусалимская А. А., Иванов А. А. Отдел Востока Государственного Эрмитажа // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 4. – С. 208–216. – URL: http://archaeologyca.su/?p=527.
8. Смирнов Я. И. (ред.). Восточное серебро: атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения. – Санкт-Петербург: Издание Императорской археологической комиссии, 1909. – URL: https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p15324coll7/id/4881/.
9. Trever C. V. Terracottas from Afrasiab. – Leningrad: ОГИЗ–ИЗОГИЗ, 1934.
10. Григорьев Г. В. Городище Тали-Барзу // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1940. – Т. II. – С. 87–104. – URL: https://www.academia.edu/106249501.
11. Гайдукевич В. Ф. Могильник близ Ширин-сая в Узбекистане // Советская археология. – 1952. – Т. 16. – С. 331–359. – URL: https://www.academia.edu/130077261.
12. Массон М. Е. Краткий очерк истории изучения Термеза // Труды Термезской археологической комплексной экспедиции. – Ташкент, 1940. – Т. 1. – С. 13–59. – URL: https://arheologija.ru/masson-termezskaya-arheologicheskaya-kompleksnaya-ekspeditsiya-take/.
13. Шишкин В. А. Варахша. – Москва: Издательство АН СССР, 1963. – 252 с. – URL: https://isaw.nyu.edu/research/bukhara-project/files/Shishkin_Varakhsha.pdf/view.
14. Salomon R. Indian Epigraphy from Kara-tepe in Old Termez // Journal of the American Oriental Society. – 1997. – Vol. 117, № 2. – P. 406. – URL: https://www.proquest.com/docview/217145963.
15. Толстов С. П. Древний Хорезм. – Москва: Издательство МГУ, 1948. – URL: https://kazneb.kz/ru/catalogue/view/1558009.
16. Живопись древнего Пянджикента / под ред. А. Ю. Якубовского, М. М. Дьяконова. – Москва: Издательство АН СССР, 1954. – URL: https://www.academia.edu/44939487.
17. Маршак Б. И. Согдийское серебро: очерки по восточной торевтике. – Москва: Наука, 1971. – URL: https://books.google.co.uz/books?id=IynWAAAAMAAJ.
18. Маршак Б. И., Крикис Я. К. Чилекские чаши // Труды Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1969. – Т. X. – С. 55–80. – URL: https://kronk.spb.ru/library/marshak-krikis-1969.htm.
19. Azarpay G., Belenitskii A. M., Marshak B. I., Dresden M. J. Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art. – Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1981. – 244 p. – URL: https://www.jstor.org/stable/jj.8500916.
20. Compareti M. The «Red Hall» Murals in the Varakhsha Palace (Bukhara Oasis): Hints for a New Reading [Elektron resurs]. – 2023. – URL: https://www.academia.edu/116485534.
21. Образцов В. Н. Оружие Востока в собрании Эрмитажа. – Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2015. – 228 с. – URL: https://liart.ru/en/newinlib/1041/.